

УДК 821.161.2-3.09

Оксана САВЕНКО

м. Житомир

brv1953@ukr.net

ТРАНСФОРМАЦІЯ РІЗДВЯНИХ ТА ВЕЛИКОДНІХ МОТИВІВ У ВІРШАХ-ОРАЦІЯХ

У статті розглядаються барокові вірші-орації XVII–XVIII ст. крізь призму трансформації в них різдвяних і великодніх мотивів та образів. З'ясовується соціальна, культурна та художня специфіка святкових віршів, які творилися у руслі сміхової культури того часу. Їм притаманні бурлескні і трагедійні прийоми зображення, що свідчить про взаємозв'язок літератури і фольклору. Серйозні теми та образи набували барокових рис завдяки переосмисленню ключових епізодів священної історії. Такий підхід невідомих авторів до творення віршів-орацій пояснюється у статті посиленням у суспільстві критицизму, кризою у сприйманні релігійних цінностей, а також переорієнтацією літератури на світський план зображення українського життя.

Ключові слова: вірші-орації, трансформація, різдвяний сюжет, великодній сюжет, фольклор, бурлеск, трагедія.

Проблема вивчення художньої природи українських віршів-орацій досі вирішувалася у руслі взаємозв'язків давньої літератури і фольклору. Цьому присвячені праці П. Житецького, М. Возняка, М. Грушевського, І. Франка, О. Мишанича, Г. Ноги. Однак ця самобутня творчість залишилася поза увагою компаративістів, котрі могли б зіставити вірші-орації із різдвяними та великодніми сюжетами із канонічних евангелій. Відтак у статті ставиться завдання провести такий компаративістичний аналіз, що може пролити світло на один з барокових різновидів поезії у давній Україні.

Жанр віршів-орацій XVII–XVIII ст. виник у середовищі студентів тогочасних навчальних закладів (колегіумів), його творцями і носіями були здебільшого мандрівні дяки, тому можна говорити, що вірші-орації – плід освітньої справи тих часів. У середніх класах студенти (спудеї) вивчали поетику і риторику, яку частина учнів – вихідців із простолюду – намагалася пристосувати до свого розуміння та сприймання малоосвічених людей, переважно селян. «Ось саме у цьому середовищі – напівнародному і напівкнижному, – зазначав П. Житецький, – підтримувалася звичка писати вірші, які становили раніше необхідну приналежність шкільної освіти не тільки в містах, а й у селах, задовольняючи в той же час моральні й естетичні потреби усіх верств українського народу» [5, 211].

Злиття академічної і народної культури і породило цей химерний (бароковий) жанр, на що вказував Г. Нога: «Таке зближення книжного, освіченого, творчо налаштованого елемента, репрезентованого мандрівними школярами й студентами, які одночасно виконували ще й

функції вчителів, з багатющим світом народних вірувань, звичаїв, закріплених у поетично-пісенній творчості, сприяло зародженню яскравого феномену – бурлескної творчості, найтипівішими зразками якої в народному розумінні були різдвяні та великодні вірші» [8, 59].

Авторська (і світоглядна) позиція творців віршів-орацій значною мірою залежала від розповсюдження просвітницької ідеології у Західній Європі, що певним чином відгукнулося і в українській літературі. «Тогочасна українська література, яка загалом перебувала в силовому полі художнього мислення бароко і відзначалася несекуляризованістю, зазнавала впливів раціоналістичної ідеології, що зокрема позначилося на формуванні нової концепції особистості, котра була зорієнтована на пріоритетність інтелектуальних цінностей» [6, 49]. Вплив раціоналізму на свідомість і художній вибір письменників того часу супроводжувався кризою християнської свідомості, що вимірювалася протистоянням таких понять, як «віра» і «розум». В українському варіанті ця криза не вела до атеїстичних колізій, а набувала парадоксального комічного вияву, що реалізувався у бурлескному зображенні сакральної сфери.

До цього слід додати, що кризи зазнало візантійство, яке з кінця X і до кінця XVIII ст. визначало характер української культури, зокрема й літератури. На це звернув увагу П. Білоус: «Візантійство як світоглядний та культурний феномен о тій порі починає входити в кризу. Її перші прояви дають знати про себе саме у сфері схоластики, зокрема в навчальних курсах тодішніх закладів: то раціоналістичні тенденції у натурфілософії, які несли із собою зародки

вільнодумства, скептицизму та критицизму, а також нові знання про матеріальний світ, що, зрештою, підривало теоцентричну картину світобудови. Церква як носій середньовічної ідеології втрачала авторитет передусім тому, що стала оплотом консерватизму та противником прогресивних знань. Відгомони європейського Ренесансу долинали в Україну і змінювали погляд на сутність людської природи та діяльності, формували новий етично-моральний кодекс, пропагований з кафедр колегіумів та академій у курсах філософії, етики та естетики. Надходив час секуляризації науки, культури та суспільного буття» [2, 78].

Різдвяні та великодні вірші своєрідно дублювали духовну поезію, але робили це за допомогою світського сміху, тож відбувалося химерне коливання між сакральним і буденним світами. Якраз зіткнення сакрального і буденного (світського) у цих творах породжувало суперечність, що була основою комічного. Г. Нога актуалізує і доводить думку, що різдвяний та великодній бурлеск в українській літературі XVII–XVIII ст. спирався на середньовічну європейську традицію, має з ним багато спільних рис: «Це і специфічна вседозволеність, і цілковите вивільнення від серйозності, атмосфера рівності, споглядальний характер непристойностей, жартівливе «викриття» героїв та прокляття на адресу антигероїв» [8, 32]. Варто прислухатися і до міркування М. Бахтіна, який вважав, що європейські середньовічні традиції в Україні «були дуже сильними і живучими. Місцем їх побутування були переважно духовні школи, бурси та академії (...) Український бурсацький сміх був віддаленим кийвським відголоском західного «*risus paschalis*» (пасхального сміху)» [1, 528]. Однак М. Бахтін вказував і на інше джерело «бурсацького сміху»: «Вільний рекреаційний сміх бурсака був споріднений зі сміхом народно-святковим» [1, 528]. Очевидно, саме народний чинник був вирішальним у формуванні художньої основи віршів-орацій, бо саме з арсеналу народних уявлень та усної словесності запозичувалися засоби і прийоми для творчості.

Природа бурлескного (італ. *burla* – жарт) сміху полягає в тому, що комічний ефект досягається невідповідністю форми та змісту (героїчний зміст – жартівлива форма, комічний зміст – високий стиль), а також використанням вульгаризмів та ненормативної лексики – на протигагу серйозному мовленню. У віршах-ораціях версифікаційні та риторичні приписи,

які засвоювали спудеї на уроках поетики і риторики, також набували значення комічного прийому, оскільки їх застосування було нарочитим, пародійним, навмисно спотвореним – задля досягнення комічного ефекту.

У творчості мандрівних дяків широко культивувався жанр бурлескних віршів-орацій, присвячених в основному різдвяному і великодньому святам. Ці твори зображували різдвяну сценку з пастухами, поклоніння волхвів немовляті Христу, сюжет про Ірода, картини пекла та раю, біблійну історію Адама і Єви. Це і є основний тематичний спектр цих творів, які проголошувалися речитативом (звідси – орація) з нагоди Різдва чи Великодня і мали певне практичне спрямування – випрохати винагороду за проголошені тексти. І в цьому криється ще один нюанс сміхової культури мандрівних дяків: це були здебільшого бідні, голодні, нужденні спудеї, які відчайдушно прагнули піднятися над своїм бідунством, тому їм необхідний був спасенний оптимізм, здатність пожартувати над собою і своїм трагікомічним становищем.

Через свою сміхову специфіку, «еретичний» і легковажний настрій вірші-орації не мали доступу до друкарень, тому збереглися у рукописних збірниках або й загубилися у плині часу. До нашого часу дійшло декілька десятків таких творів, які варто розглядати не поокремо, а за тими епізодами та персонажами, які споріднюють їх із різдвяним та великоднім сюжетом.

Найбільша увага у віршах-ораціях відведена пастухам та східним царям, котрі прийшли привітати новонародженого Ісуса. Пастухів названо поширеними на ті часи українськими іменами (Яцько, Панько, Явтух тощо), а ситуації, які змальовано євангелістами Матвієм і Лукою, забарвлено у бурлескний тон. Наприклад, появу ангела, який мав сповістити пастухів про народження Ісуса, представлено у жартівливому стилі: підпасич Яцько прибіг до пастухів зі звісткою, що в кошарі з'явився злодій, і коли туди всі кинулися, то побачили, що «в кошарі з края в край шагає / таке велике, а ще й літає, / не чоловік, а бачся, схоже». Та й слова ангела до пастухів трансформовано у жартівливого ключі: «Ідіть біля Вихлиєма в стайню – / не думайте, що се брехня – / там є маленьке дитятко, отдайте тому се ягнятко!». Вживаючи бурлескну лексику, невідомі автори зображують картину у вертепі пародійно: «І тільки в стайню всі упхались, / то далєбі, що всі позатулялись, бо світ (світло) великий осіяв» [3, 129].

Один вірш, записаний на Поділлі, оповідає про те, що пастухи, побачивши на небі зірку, пішли поклонитися «цареві юдейському, а там, біля ясел, почали його вихвалити та скакати по вертепу. І танець і їх самих зображено комічно: один «ревнув по-баранячому», другий – по волячому, а третій – по-ведмежому, так що Ісус злякався, а старий Йосип («Ісько») кинувся шукати палицю, аби прогнати «обіясників», які, побачивши загрозу, тікають [3, 137].

На протывагу пастухам, «східні царі» вітають Ісуса «по-письменськи», але й тут не обходиться без комічних ситуацій та бурлескної лексики:

*Ісько старенький їм був раденький,
гостинці прийняв.
«Сядьте в нас, почастуєм вас,
чим Бог нам дав!»
По кухлику варенухи, по каганцю сивухи
зараз їм підсулив.
Як хлиснули, сидячи й заснули –
так Ісько й світло погасив.*

Але тут з'явився ангел і попередив, що Ірод буде гніватися на них, якщо вони не сповістять йому, де народився Ісус, тому вони «додому почухрали» та «Ірода ошукали» [7, 37–38].

В іншому вірші поклоніння царів (їх тут названо монархами) народженому Ісусу замальовується не тільки жартівливо, а й наповнюється українськими поняттями та реаліями:

*Звізди бачать короля далеко од шопи.
Б'ють поклони монархове, яко прості хлопцї:
На колїна впадають,
Подарунки оддають,
Бога вітають.
Злото, миро, кадило, все з нумерами.
Триста козаків, а все з бандурками –
Утішають дитячко,
Надобное панятко, весело грають.
Ой піду ще і я там, буду помагати,
Чи не дасть Бог щасливо спасіння дождати.
На кобзоньку заграю,
Бо цимбалів не маю, і на флуяру,
Не забуду ще й дримблї
Для сеї дитини... [3, 140].*

Пародійно у віршах-ораціях зображено Ірода. Коли він почув, що «в Вивліємі сеє родиться такеє, що рівні не буде йому», то «так злякався, що й укалявся», «побілів, як глина, тече з рота слина, а речі зовсім нема», «скрегоче зубами, дереться руками і вгору надувся чуб, очі покровило, всього збісило». Переляканий Ірод велить своїм слугам повбивати усіх немовлят у Віфлеємі, і невідомий автор цього вірша не жалкує

брутальних, уїдливих, сатиричних, бурлескних штрихів до його гротескного портрета:

*Коло очей позеленїло, під носом почорнїло,
Мов у собаки під хвостом;
Очі позападали, ковтуни в чубї стали,
Щоб не ганявся за Христом.
В потилиці болячки,
По всій спині чирячки,
А в бровах гниди породились;
Уші заложило, рот йому скривило,
А в заду черви заплодились.
Різачка докучала,
У животі бурчала,
Бо він на двір бігав;
Свинки слідом, кричать гуртом,
Щоб швидше сїдав [7, 39].*

Не допомогли Іродові «дохтури», які «кров йому пускали, каплі в горло заливали», ні бабисептухи, котрі «уроки проганяли, соняшницї виливали, лихоманку проганяли». Ірод загинув, але не як цар юдейський, а як «дяволенко гайдамака», «пропав без вїсти, мов у ярмарку собака». Зображення Ірода тут не пов'язується з євангельським текстом, а висновується з апокрифічних легенд. М. Возняк зазначав, що в однім «Учительнім Євангелїї» XVII ст. апокрифічного походження записано було таке: «А проклятий Ірод погано згинув: на нього наслав Бог люту коросту й так беззаконний з тим опух і розсївся (...) Того Ірода-короля черви живого на його королівськїм тронї розточили, а його душу чорти до пекла на вїчні муки запровадили» [4, 263].

Останнє зауваження і відображене у вірші таким чином:

*В пекло попхався,
Мїж чортів убрався
Та й хлище гарячу смолу,
Костї кусає
Та й прокликає
Ту, що народився, пору [7, 41].*

Деякі різдвяні вірші-орації мають лише «привітальний» початок, який свідчить, з якого приводу складено цей твір: «Христос рождається, я вам колядую, / А рождеством Христовим пенсне віншую». Однак більшість із них передає жартівливими засобами святкову радість, джерелом якої є не так сакральна подія, як усвідомлення «нищенською братією», що нарешті можна смачно поїсти й уволу напитися, оскільки закінчувався піст (а для спудеїв він був ще й вимушеним, бо бідні). Кумедна наївність і кулінарні «страсті» прозирають у таких рядках:

*Хочу вас, панове, чогось іспитати:
Що тепер за празник, чи ви можете знати?*

*Чи се той празник, що Христос родився,
Од чистої Діви Марії воплотився?
Кажеться він, бо почали їсти ковбаси і сало,
Чого у нас в школі зроду не бувало.
Мені сеї ночі ві сні приверзлося,
Що з небес у школу сало приплелось,
Ковбаси около, як в'юни, вертяться –
Тії-то трави і для нас годяться!
Коли мене щастя одарило,
Що стоїть край сала сивухи барило!*
[9, 144].

У цьому разі йдеться не про трансформацію різдвяного сюжету або художніх прийомів для зображення важливої для християн події, яка викликає духовне піднесення, а про радість іншого ґатунку – радість тіла, що перегукується із ренесансними мотивами та образами. Про це свідчать хоч би їх початкові рядки: «Добру новину, брате, звістуєш, же зуби на книші готуєш»; «Слава Богу, то ми тепера дождались, що за шість неділь з ковбасою вп'ять повидались».

Переважає більшість великодніх орацій не торкається євангельських подій про страждання, смерть і воскресіння Ісуса Христа. Ці вірші наскрізь оптимістичні та веселі, передають радість не так Восресіння Господа, як радість весняного пробудження і привід поласувати смачними харчами, забути хоч на час про своє «нищенське» становище. Бурлеский сміх, жартівливе слово розливаються по тих віршах, створюючи самобутній колорит усій завіршованій розповіді про всілякі небилиці, пригоди, частування з приводу великоднього свята:

*Христос воскрес, щаслива година!
Благословенная ковбаса і солонина!
А порося до сокола би ся рівняло,
Бо коби крила мало, то попід небеса літало!
Так-єм того дізнав,
Гди-м печеню, і ковбасу, і порося добре
затинав.*

*І так мя тая ковбаса розібрала,
Аж мя матуся водою одливала... [9, 134].*

Звичайно, то було надто сміливо – давати благословення і Христу, і ковбасі одночасно, але така природа бурлеского сміху у добу бароко: змішування різних смислових і мовленнєвих пластів художнього вираження. Деякі з великодніх віршів (наприклад, «Вірші на Воскресіння Христово») тільки заголовком своїм натя-

кають, з приводу чого твір написаний, однак за змістом зовсім не відповідають шанованому святу, бо автор (мабуть, мандрівний дяк) наївно-жартівливо запитує: «Порадьте ви мене, як би ліпше на світі жити: / Чи би ся женити, чи би ся письма учити?» [9, 135]. В іншій орації автор («вандрований пахолок») характеризує себе, як вічного голодного спудея, який з величезними зусиллями учить азбуку, тікає від науки, ховається від учителів, а в кінці промови вітає всіх з «воскресінням Христовим» [9, 136–137]. Не забувають такі «орателі» випрошувати у тих, кому рецитують свій вірш, хоч якийсь дарунок: «І писанок нам готуйте, і моєму торбоношу давай-те хоч по грошу» [9, 141].

Суть літературно-художніх трансформацій у віршах-ораціях полягає у взаємопроникненні євангельських сюжетних елементів і фольклорної стилістики, внаслідок чого проголошення текстів, спеціально складених для святкового вжитку, набуло жартівливого, пародійного, бурлеского характеру; серйозний зміст зі священними персонажами переінакшувався на комічний монолог простакуватого спудея, який на свято хоче уволю наїстися і радіти життю.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / Михаил Бахтин. – 2-е изд. – М.: Худож. лит., 1990. – 548 с.
2. Білоус П. Давньоукраїнська література і фольклор: проблема художнього коду / Петро Білоус. – Житомир: Косенко, 2006. – 110 с.
3. Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. / Михайло Возняк. – 2-е вид. – Львів: Світ, 1994. – Кн. 2. – 363 с.
4. Возняк М. Різдвяні та великодні вірші вірші-орації зі збірника кінця XVII – початку XVIII ст. / Михайло Возняк // ЗНТШ. – 1910. – Т. 96. – С. 129–153.
5. Житецький П. «Енеїда» Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. // Вибрані праці: Філологія / Павло Житецький. – К.: Наукова думка. – 384 с.
6. Лімборський І. Європейське та українське Просвітництво: незавершений проект? Реінтерпретація канону і спроба компаративного аналізу літературних парадигм / Ігор Лімборський. – Черкаси: ЧДТУ, 2006. – 363 с.
7. Матеріали до історії віршів українських / Зібрав і впорядкував М. Драгоманов // Житє і слово. – 1894. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 7–58.
8. Нога Г. Звичаї тієї з давніх школярів бували... (Український святковий бурлеск XVII – XVIII століть) / Геннадій Нога. – К.: Стило, 2001. – 146 с.
9. Українська література XVIII ст.: Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. – К.: Наукова думка, 1983. – 694 с.

Oksana SAVENKO
Zhytomyr

TRANSFORMATION OF CHRISTMAS AND EASTER MOTIVES IN THE VERSE-ORATIONS

The article deals with the Baroque verse-orations of XVII – XVIII century, transforming them with Christmas and Easter motifs and images. It turns out social, cultural and artistic specifics celebratory poems that were created in line with the comic culture of that time. They are characterized by burlesque and travesty techniques image which shows the interconnection of literature and folklore. Major themes and images acquired Baroque features through rethinking key episodes of sacred history. This approach of unknown authors to the creation of the verse-orations explained in the article by increasing of criticism in the society, the crisis in the perception of religious values and secular literature on the reorientation plan image of the Ukrainian life.

Key words: verse-orations, transformation, a Christmas story, the Easter story, folklore, burlesque, travesty.

Оксана САВЕНКО
г. Житомир

ТРАНСФОРМАЦИЯ РОЖДЕСТВЕНСКОГО И ВОСКРЕСЕНСКОГО МОТИВОВ В СТИХАХ-ОРАЦИЯХ

В статье рассматриваются барокковые стихи-орации XVII – XVIII вв. сквозь призму трансформации в них рождественских и воскресенских мотивов и образов. Объясняется социальная, культурная и художественная специфика праздничных стихотворений, которые создавались в русле смеховой культуры того времени. Для них характерны бурлескные и трагедийные приемы изображения, что свидетельствует о взаимной связи литературы и фольклора. Серьезные темы и образы приобретали барокковые черты благодаря переосмыслению основных эпизодов священной истории. Такой подход неизвестных авторов к созданию стихов-ораций объясняется в статье усилением в обществе критицизма, кризисом в восприятии религиозных ценностей, а также переориентацией литературы на мирскую плоскость изображения украинской жизни.

Ключевые слова: стихи-орации, трансформация, рождественский сюжет, воскресенский сюжет, фольклор, бурлеск, трагедия.

Стаття надійшла до редколегії 20.03.2017